

Сергій Полтавець

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА
ЗА ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО:
ВІД ВИБОРІВ ДО ПРИЗНАЧЕНЬ

У статті «Козацька старшина за гетьмана Б. Хмельницького: від виборів до призначень» розглядається зміна традицій виборів козацької старшини на пряме призначення гетьманом на відповідну посаду. Ключові слова: козацька старшина, полковник, сотник, олігархізм.

*Sergiy Poltavets. Cossack officers by Hetman Bohdan Khmelnytsky: from elections to appointments. The change in the traditions of the election Cossack leaders in the direct appointment of a hetman at the corresponding position is considered. **Keywords:** Cossack officers, colonel, captain, oligarchism.*

«Демократичність» запорозького козацтва стала таким науковим шаблоном, що дискусія з цього приводу сприймається пере-

важною більшістю наукової аудиторії як певного роду табу. Вся козацька старшина обиралась на Запоріжжі на військовій раді, була повністю від неї (ради) залежна. Час від часу ця залежність була настільки сильною, що миттєва зміна настроїв певної частини козацького загалу автоматично ставала причиною її переобрання. Цей приклад прямої демократії, від якої в такому захваті були учасники тих подій та якого не позбулися і деякі наші сучасні дослідники, був доволі ефективним як на сьогоднішнє наше сприйняття. Водночас практика скликання загальних військових «чорних» рад у процесі вирішення важливих військових, соціальних, а тим більше геополітичних питань видалася неефективною. Перш за все тому, що сам процес скликання її затягувався в часі, а по-друге, питання, задля яких скликалися такі ради на Запоріжжі та питання «бути» чи «не бути», новонародженій українській державі не можна порівнювати навіть суто теоретично. Як зауважував І. Крип'якевич, «Хмельницький, ідучи за запорожською традицією, зразу скликав загальну раду при участі десятків тисяч козаків, — але скоро переконався, що така рада не може сповняти ніяких державних функцій і залишив її скликувати. Всі важніші справи він рішав при участі старшини або самою гетьманською владою» [1, с. 144]. «Можна припустити, що наради з генеральною старшиною, які майже постійно відбувалися у гетьманській резиденції, «проходили в робочому режимі»» — зауважує С. Плохій [2, с. 277]. Від початку революції принаймні до 1651 р. полковники мали право вирішального голосу. У роботі старшинських рад брала також участь генеральна старшина, також залучалися сотники. Вибори усієї старшини у козаків були звичною справою. Такою самою звичною справою для «черні» було і миттєве позбавлення влади будь-якого зі старшин чи полковників. Як згадував француз Боплан, уся козацька старшина, яку обирали на Січі, ставала жертвою миттєвої зміни настроїв юрби, її емоційного забарвлення і закінчувала свій життєвий шлях у водах Дніпра. За традицією полковник теж був виборною посадою, але Б. Хмельницький змінив цю запорозьку традицію та взяв за практику призначати певну особу на полковничий уряд. І. Крип'якевич наводить приклад призначення гетьманом Б. Хмельницьким на білоруське полковництво І. Нечая [1, с. 126]. Зазвичай, полковником призначалася людина з того самого полку, хоча траплялося, що це був представник іншого полку. Були навіть випадки, які, щоправда, мали поодинокий характер, коли гетьман призначав і сотників.

Основною причиною призначення нового полковника була смерть його попередника. На полковника призначали і у разі переходу когось з полковників до Генеральної старшини, так, Тиміш Носач став генеральним обозним, а Федір Лобода — генеральним суддею [1, с. 128]. Але головне наше завдання тут — довести, що «всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січі крикливою юрбою молодців, що готується для походу на волость чи на море або ділить між собою уходи, а призначаються і змінюються вони самодержавною владою гетьманською і виключно від Гетьмана, а не від влади народньої залежать» [3, с. 120]. Звісно, що єдиним поясненням таких кроків було намагання гетьмана побудувати чітку владну вертикаль, поставити будь-яку владну одиницю в залежність від гетьманської адміністрації та безпосередньо гетьмана. Не має сенсу заперечувати того, що Богдан Хмельницький у своїх політичних поглядах і практичних діях був відвертим і послідовним прихильником авторитаризму, монархізму та противником охлократії та анархії. За його гетьманування вся влада була сконцентрована в його руках. Цього вимагали реалії того часу, жорстока боротьба за незалежність та становлення української держави. Тому говорити про прихильність Б. Хмельницького до процедур, притаманних «прямій демократії», на нашу думку, не доводиться.

З власного політичного досвіду він бачив, що за найменших труднощів чи поразок у боротьбі зі шляхетською Річчю Посполитою козацька старшина, козаки та повстанці, а особливо «чернь», через свою низьку національну культуру та степову примітивність, як зауважував В. Липинський, ведуть себе за таким сценарієм: розпочинають переговори з поляками, видають ватажків і за рахунок цього домагаються амністії. Не ідеалізував він і демократичних порядків Запорозької Січі, де протягом року могли переобрати десяток кошових. Не був винятком і виступ 1648 р., коли низова, дійсно запорозька козаччина після перемоги під Корсунем не хотіла йти далі «на волость». Скликана тоді гетьманом козацька рада вимагала повернення на Запоріжжя з усією здобиччю.

У подоланні охлократичних настроїв серед козацтва, а потім всередині української держави Б. Хмельницький бачив не лише внутрішнє завдання, він розумів, як зауважував В. Липинський, що «здавлення внутрішньої анархії робило існування польської держави на українських землях зайвим і непотрібним, а це було найтяжчим ударом для Польщі» [3]. Коли б не його «вміння тримати

залізною рукою Запорожжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови», то «розрухи і чвари серед українців грізні своїми наслідками» [4, с. 154], розпочалися б ще від початку визвольних змагань. Призначення гетьманом старшини з часом стало постійною і загальновизнаною процедурою. Так, у 1657 р. П. Тетеря зізнався у Москві, що «Хмельницький рад не збирав, а володів всім один, що скаже, те всім військом і роблять» [5, с. 764]. Навіть Стефан Томашівський, який на противагу В.Липинському вважає, що ідея української державності плекалася серед запорізької «голої», визнає Хмельницького «одним з героїв української історії, без огляду на його різні помилки, хиби й невдачі; як ніхто перед ним, і по нім, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіалізму (або все, або нічого) і доктринерства» [6, с. 25].

У подоланні охлократичних тенденцій серед старшини Б. Хмельницький спирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося ні Сагайдачному, ні, навіть, Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і в, одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались» [7, с. 34].

Б. Хмельницький бачив необхідність зміни психологічних, психічних настанов, зміни всієї системи цінностей, у тому числі й моральних, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластя «черні низової» — в слуг і оборонців твердого державного ладу...» [4].

Він прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря української держави (князівства). 23 лютого Б. Хмельницький без натяків заявив польським послам: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, говорячи про українські землі, назвав їх «своїм князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслив: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воевода київський» [8, с. 117]. Гетьман повністю розпоряджається навіть життям та смертю будь-

якого чи то рядового козака, чи представника старшини, бо «якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити щодо впроваджуваного ним політичного курсу — супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де й промовив і той би живим не був...» [9, с. 295]. Пізніші політичні події підтвердили правильність позиції, обраної Б. Хмельницьким. «На відміну од Б. Хмельницького, котрий всіляко сприяв зміцненню прерогатив гетьманської влади, І. Виговський обрав курс на розбудову нової форми правління — олігархічної республіки..., що вело до послаблення центральної влади, а відтак до посилення на місцях самовладдя старшин та охлократично-анархічних настроїв серед поспільства» [10, с. 105]. Спроби І. Виговського залучити московський уряд до вирішення внутрішніх українських питань активізували дії його опонентів — кошового гетьмана Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря. Після перемоги над прихильниками Пушкаря за наказом І. Виговського було страчено групу полковників і сотників. Пізніше І. Виговський відмовляється від створення держави на засадах республіканської форми правління і повертається до спроби започаткування спадкоємного гетьманства. «У Переяслав, Полтаву та Миргород він вибирав полковників без посполитої ради і по своїй волі» [11, с. 43–44]. Слід зауважити, що до практики призначення полковників та сотників поверталися і всі наступні гетьмани обох берегів Дніпра. Прояви «прямої демократії», такі як виборність всієї старшини, включаючи й гетьмана, знайшли своє відображення у Конституції П. Орлика. Ці республіканські тенденції, притаманні частині українського суспільства, дуже часто, як правило, перероджувалися на прояви охлократії та олігархії. Цим вдало користалися політики Московії, Речі Посполитої та Туреччини для вирішення власних геополітичних завдань.

---

1. Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького. — VII. Військо. — VIII. Каталог полковників. — IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) / І. Крип'якевич. — ЗНТШ. — 1925–1931. — Т. 151. — С. 111–150.

2. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: пер. з англ / С. Плохій. — К. Критика, 2005. — 496 с.

3. Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. — К.: Дніпро, 1997. — 320 с.

4. Липинський В. Станіслав Михайло Кривецький. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького / В. Липинський // Твори. Архів студії. — Т. 2. — Філадельфія; Пенсільванія, 1980. — 363 с.
5. Акты Юго-Западной России. — К., 1904. — Т. 11. — 930 с.
6. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику / С. Томашівський. — Львів: Наук. думка, 1929. — 150 с.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. — Нью-Йорк: Булава, 1956. — 111 с.
8. Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. — М.: АН СССР, АН УССР, 1954. — Т. 3. — 646 с.
9. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — 800 с.: іл. — Бібліогр.: с. 690–781.
10. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації/ В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Альтернативи, 1997. — 368 с.
11. Акты Юго-Западной России. — С-Пб., 1863. — Т. 4. — 562 с.